

ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA MUROJAAT BIRLIKLARINING LEKSIK XUSUSIYATLARI

Jiyemuratov Ajiniyaz

Oriental universiteti Tillar-1 kafedrası magistranti

Tuychiyeva Oydin Sayfullayevna

Oriental universiteti Tillar-1 kafedrası dotsenti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada arab va o'zbek tillarida murojaat birliklarining leksik xususiyatlari qiyosiy-tahliliy asosda o'rganiladi. Murojaat birliklarining semantik turlari, ularning nutqdagi pragmatik vazifalari, ijtimoiy-madaniy omillar bilan bog'liqligi hamda grammatik ifodalanish shakllari tahlil qilinadi. Arab tilidagi nida vositalari, xususan "yā" yuklamasi orqali hosil bo'ladigan murojaat shakllari va o'zbek tilidagi undalma birliklari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar misollar asosida yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *murojaat birliklari, undalma, nido, leksik-semantik xususiyat, nutq etiketi, pragmatika, arab tili, o'zbek tili.*

Til tizimida murojaat birliklari kommunikativ jarayonning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Nutq jarayonida suhbatdoshni chaqirish, e'tiborini qaratish, hurmat yoki yaqinlik ifodalash uchun ishlatiladigan birliklar murojaat birliklari deb ataladi. O'zbek tilshunosligida undalma tushunchasi keng o'rganilgan bo'lib, u sintaktik jihatdan mustaqil, intonatsion jihatdan ajratilgan birlik sifatida talqin qilinadi². Arab tilida esa murojaat hodisasi "nida" kategoriyasi orqali ifodalanadi³.

Murojaat birliklari nafaqat grammatik, balki leksik-semantik va pragmatik xususiyatlarga ham ega. Ular shaxslararo munosabatni, ijtimoiy masofani, hurmat darajasini va milliy mentalitetni ifodalaydi.

O'zbek tilshunosligida undalma masalasi bir qator olimlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, A. G'ulomov undalmani gap bo'lagi bo'lmagan, lekin gap mazmuniga bevosita aloqador sintaktik birlik sifatida talqin qiladi⁴. Sh. Rahmatullayev esa undalmaning leksik va emotsional-ekspressiv xususiyatlariga alohida e'tibor qaratadi⁵.

Arab tilshunosligida nida kategoriyasi klassik nahv ilmi doirasida keng o'rganilgan. Sibawayh o'zining mashhur asari Al-Kitāb da nida vositalarining sintaktik va morfologik xususiyatlarini batafsil tahlil qilgan. Zamonaviy arab tilshunoslaridan Tammam Hassan esa nida birliklarini kommunikativ-pragmatik nuqtayi nazardan baholaydi⁶.

Arab tilida asosiy nida vositasi — "yā" yuklamasi bo'lib, u ism oldidan keladi:

² G'ulomov A. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent, 1996.

³ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.

⁴ Sibawayh. Al-Kitāb. – Bayrut, 1988 nashr.

⁵ Tammam Hassan. Al-Lugha al-'Arabiyya ma'naha wa mabnaha. – Qohira, 1973.

⁶ Ibn Hishom. Mughni al-labib. – Qohira, 1992

Yā Muhammad!

Yā waladī!

O‘zbek tilida esa undalma maxsus ko‘rsatkichsiz, intonatsiya va vergul yordamida ajratiladi:

Ali, bu yerga kel!

Ota, sizni chaqirishyapti.

Har ikki tilda murojaat birliklari leksik jihatdan quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Antroponimik murojaatlar

Tur	Arab tili	O‘zbek tili	Izoh
Ism bilan murojaat	Yā Ahmad	Ahmad!	Oddiy chaqirish
Ism + laqab	Yā Abā Bakr	Bakr aka	Hurmat yoki yaqinlik
Qarindoshlik atamasi	Yā ummī	Ona!	Emotsional yaqinlik

Arab tilida “kunya” (Abū, Umm) orqali murojaat qilish keng tarqalgan. Bu hodisa ijtimoiy hurmatni bildiradi. O‘zbek tilida esa “aka”, “opa”, “ota”, “xon” kabi qo‘shimcha birliklar ishlatiladi.

2. Ijtimoiy maqom bildiruvchi murojaatlar

Arab tili	O‘zbek tili	Ma’nosi
Yā ustādh	Ustoz	O‘qituvchi
Yā sayyidī	Janob	Hurmat shakli
Yā doktor	Doktor	Kasb nomi

Arab tilida “sayyidī”, “mawlāy” kabi shakllar yuqori hurmatni bildiradi. O‘zbek tilida “janob”, “hurmatli” kabi birliklar ishlatiladi.

3. Emotsional-ekspressiv murojaatlar

Arab tilida:	O‘zbek tilida:
Yā ḥabībī!	Jonim!
Yā qalbī!	Azizim! Bolajon!

Bu birliklar mehr, muhabbat yoki yaqinlikni ifodalaydi.

Leksik-semantik xususiyatlar

1. Semantik kengayish

Arab tilidagi “akhi” (aka) so‘zi nafaqat qarindoshlikni, balki do‘stlikni ham bildiradi. O‘zbek tilida ham “aka” ba‘zan hurmat ifodasida ishlatiladi.

2. Metaforik murojaatlar

Arab tilida:	O‘zbek tilida:
Yā asad! (jasur odamga)	Sherim! Lochinim!

Bu birliklar metaforik ma’noda qo‘llanadi.

4. Pragmatik jihatlar

Murojaat birliklari ijtimoiy masofa va nutq vaziyatiga bog‘liq:

Vaziyat	Arab tili	O‘zbek tili
Rasmiy	Yā sayyid	Hurmatli janob
Norasmiy	Yā šadīqī	Do‘stim

Oilaviy	Yā ummī	Onajon
---------	---------	--------

Arab tilida nida yuklamasining mavjudligi grammatik belgi hisoblanadi, o‘zbek tilida esa intonatsiya asosiy vositadir.

Xulosa

Arab va o‘zbek tillarida murojaat birliklari leksik-semantik va pragmatik jihatdan boy tizimni tashkil etadi. Har ikki tilda ular: shaxslararo munosabatni belgilaydi; hurmat va yaqinlik darajasini ifodalaydi; milliy-madaniy qadriyatlarni aks ettiradi.

Arab tilida nida yuklamasi grammatik vosita sifatida faol ishlatilsa, o‘zbek tilida murojaat asosan intonatsion va leksik vositalar orqali ifodalanadi. Leksik tarkib jihatidan esa qarindoshlik atamaları, kasb nomlari va metaforik birliklar har ikki tilda ham muhim o‘rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G‘ulomov A. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent, 1996.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.
3. Sibawayh. Al-Kitāb. – Bayrut, 1988 nashr.
4. Tammam Hassan. Al-Lugha al-‘Arabiyya ma‘naha wa mabnaha. – Qohira, 1973.
5. Ibn Hishom. Mughni al-labib. – Qohira, 1992.
6. Sayfullayeva R. Hozirgi o‘zbek tilida undalma masalasi. – Toshkent, 2010.